

Civilizația lecturii

Lectură și cărți în Timișoara secolului al XVIII-lea

de Sandra HIRSCH

Interesul pentru lectură poate fi un indicator al alfabetizării sau, în general, al întregului proces de învățământ. Pe de altă parte, cărțile deținute de orașeni reflectă conectarea cu lumea central-europeană căreia îi aparținea Timișoara din 1716. În același timp, ele sunt o dovadă a culturii materiale și a activităților acestei burghezii în formare. Studiul de față a pornit de la afirmația unui călător care a vizitat Banatul spre finele secolului XVIII, anume că în Timișoara nu se prea citea. Descoperind câteva repere legate de citit în Timișoara secolului XVIII, se poate nuanța imaginea deznădăjduitoare lăsată uneori de scrierile călătorilor. Articolul este structurat pe trei planuri și descrie succint sistemul școlar, tipografiile ce au funcționat în oraș, apoi cărțile din casele burgheziei de odinioară.

Prolog

În Timișoara se citește puțin, oricâți pasionați [de cărți] locuiesc acolo. Cărțile sunt incredibil de scumpe. Peste tot în Ungaria, o bibliotecă de dimensiuni reduse costă la fel de mult ca una de două ori mai mare din Imperiu [romano-german]¹. Acestea sunt cuvintele lui Christoph Seipp, director de teatru ambulant, originar din Worms, stabilit temporar în Bratislava, care în anul 1781 făcea o călătorie la Timișoara, apoi mai departe spre Sibiu în Transilvania, și care și-a publicat impresiile de călătorie sub pseudonimul Johann Lehmann.

Dacă reflectăm în grabă la orașul pe care l-a vizitat Lehmann - o fostă capitală de vilaiet, cucerită și transformată, în câteva decenii, în capitala unei provincii a Coroanei și Camerei Aulice veneze, ulterior redată Ungariei (1778) - poate că suntem tentați să-i dăm crezare deîndată. Cine mai are timp de cărți, când sunt

atâtea case și bastioane de construit, mlaștini de drenat, o întreagă economie de readus la viață?

La fel ca în cazul altor afirmații ale călătorilor pe aceste meleaguri, rămâne de descoperit ce nuanțe se ascund în spatele vorbelor lui Lehmann. Scopul acestui studiu este de a aduce câteva dovezi succinte legate de lectură și de existența cărților în orașul Timișoara, în perioada cuprinsă între cucerirea provinciei de Habsburgi și finele secolului al XVIII-lea.

După succesul în Marele Război cu turcii (1683-1699), soldat cu acapararea Transilvaniei, Casa de Austria și-a trimis iluștrii generali spre a cuceri alte zone din Imperiul Otoman în 1716. Punctele-cheie au fost cucerite rând pe rând: Petrovaradin, Timișoara și Belgrad. Astfel, în locul fostului vilaiet bănățean se așeza o administrație nouă, coordonată de la Viena. De atunci, locuitorii Banatului au experimentat avantajele și dezavantajele unei domnii central-

¹ "In Temeschwar wird wenig gelesen, so viel Liebhaber auch da wohnen. Die Bücher sind unglaublich theuer. In Ungarn durchaus kostet eine kleine Bibliothek so viel, als im Reich eine noch einmal so starke." De asemenea, Lehmann mai spunea că erudiția nu își găsește locul în Timișoara: "Gelehrsamkeit wohnt in Temeschwar eben

nicht, schlichter gesunder Menschenverstand desto mehr, und Gutherzigkeit, wie man sie selten findt. Dies mag wohl von der Vermischung vieler Stände und Nationen kommen." J. Lehmann, *Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, Leipzig, 1785, p. 148, p. 150.

europene, sprijinită pe armată, administrație, biserică și doctrina mercantilă. La fel ca în trecut, când în vilaiet își căutau locul coloniști din mai tot Imperiul Otoman, după 1716-1718, nou-veniți din Imperiul Roman de neam germanic, din Țările Ereditare și nu numai și-au făcut apariția și la Timișoara, să ridice case, biserici, ziduri și garnizoane, prăvălii, manufacturi și școli.

Școala și cititul

Cititul și scrisul se învățau odinioară în privat sau la școală. În această secvență vom urmări ce școli aveau la dispoziție copiii timișorenilor din secolul XVIII. Un oraș reclădit pe principiile catolicismului posttridentin trebuia să aibă în primul rând școli romano-catolice, pentru burghezia nouă, alcătuită în mare parte din coloniști catolici germanofoni. Călugării ordinelor religioase și-au asumat rolul de a pune bazele primelor școli. Franciscanii bosniaci au fost prezenți în Banat de timpuriu, continuând să trăiască aici și în timpul administrației otomane. Așadar, în mod nesurprinzător, ei au primit pe mai departe aprobare de la noua administrație să rămână în provincie și în oraș după 1716-1718. Franciscanii bosniaci au beneficiat de inaugurarea unei biserici și a unei mănăstiri chiar în Cetate, finalizate în 1736. În cadrul claustrului a funcționat o școală elementară.² Clădirea mănăstirii se mai păstrează, vis-a-vis de primăria veche, dar frumoasa biserică barocă în stil italian a fost dărâmată în 1911.

Iezuiții și-au început activitatea chiar după cucerirea Timișoarei de către austrieci, utilizând efemer spațiile bosniacilor, iar apoi marea moschee din Piața Sf. Gheorghe, până când au ridicat propria biserică și mănăstire. Tot ei au

inaugurat *Gymnasium Temesvariensis Societatis Jesu*, adică școala iezuită, la 6 noiembrie 1725, ce a funcționat inițial într-una din vechile căsuțe de lângă reședința călugărilor. În cadrul acestei școli, copiii studiau artele liberale (*liberalia studia*), fiind împărțiți în clase pe patru niveluri: *Parva*, *Principia*, *Syntaxis* și *Grammatica*, ulterior și *Rhetorica* și *Poesis*. Numărul elevilor timișoreni creștea de la un deceniu la altul. Pe lângă aceste cursuri normale, iezuiții mai organizau ore de cateheză duminica, la care participau tineri și adulți deopotrivă.³

Parțial și franciscanii salvatorieni s-au ocupat de educație în Timișoara habsburgică. Ei și-au avut „reședința” întâi în Palanca, apoi, odată cu avansul construcției noii fortificații, au fost mutați *intra muros*, în a doua jumătate a secolului XVIII, mai precis unde găsim și astăzi biserica Sf. Ecaterina (str. Janos Bolyai). La salvatorieni s-au ținut cursuri de teologie morală (*Studium Theologiae Moralis*) în anii 1730 până la epidemia de ciumă.⁴

Spre finele secolului XVIII, în 1773 s-a desființat ordinul iezuit în mai multe state europene. Prin trecerea problemelor școlare din mâna călugărilor în controlul statului, acest eveniment a reprezentat o cotitură în politica educațională a Habsburgilor. De altfel, ne aflăm în plină epocă iluministă, când se credea că educația maselor și puterea rațiunii vor duce la progresul omenirii; ca urmare, a crescut interesul pentru pedagogie. În lupta contra superstițiilor și contra analfabetismului, Maria Terezia a acționat la sfaturile unor mari oameni de cultură ai vremii, consilierii săi, Gerard van Swieten, Joseph von Sonnenfels sau Johann

² K. Juhász, *Die Franziskaner im Banat in den Jahren 1716-1806*, în *Südostdeutsches Archiv*, IV, 1961, p. 41-43.

³ H. Wolf, *Das Schulwesen des Temesvarer Banats im 18. Jahrhundert*, Verlegt bei R. M. Rohrer, Baden bei

Wien, 1935, p. 36-39; M. Roos, *Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030-1923*, Teil 2, *Selbstvertrag der drei Bistümer Szeged-Csanád, Groß-Betschkerek, Temeswar*, 2010, p. 84-86.

⁴ K. Juhász, *op. cit.*, p. 32-33.

Ignaz von Felbiger. De altfel, legea din 1774 pentru toate școlile germane din statul habsburgic (*Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen k.-k. Erblanden*) era profund influențată de Felbiger. Ca urmare a acestei legi, Administrația Țării Banatului a înființat o Comisie școlară care să supravegheze toate școlile din provincie, iar apoi, în 1776, s-a deschis o școală normală la Timișoara, unde vor studia viitorii învățători.

Tot spre sfârșitul secolului se îmbunătățise semnificativ situația școlilor ortodoxilor din Banat. De atunci datează legile dedicate învățământului neuniților: *Normal-Patent* (1771), *Regulae Directivae* (1774) și *Schul-Patent* (1776). Aceste legi vorbeau despre dotările școlilor, despre învățători, programa școlară și procurarea manualelor de la tipografia lui Josef Lorenz von Kurzböck din Viena. Conform unor statistici (1768 și 1772), legate de situația școlilor ortodoxe din Banat, în Timișoara existau trei școli „neunite”, care adunau aproximativ 110 elevi, iar învățătorii acestora erau numiți de episcopul ortodox. De regulă, la aceste școli, elevii învățau pe de rost ceaslovul, apoi Psalmii lui David și imnuri, toate în slavonă. Două manuale des întâlnite în școlile ortodoxe românești de aici erau Bucvarul de la Râmnic și Bucvarul de la Viena.⁵

⁵ V. Țircovnicu, *Istoria învățământului din Banat până la 1800*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1978, p. 77-78, p. 91-92, p. 106-108; H. Wolf, *op. cit.*, p. 40-41.

⁶ I. Popescu, *Comunitățile evreiești din Banat. Secolele XVIII-XIX*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2007, p. 162-163. În 1752, la moartea unuia din rabini, Isac Levi Ierusalem, acesta i-a lăsat prin testament toate cărțile sale ginerului Solomon Hirschl; SJAN Timiș, Fond Primăria Municipiului Timișoara, dosar 9/1744, f. 4v.

⁷ ”Die Schulanstalten sind herzlich schlecht. Außer den

O altă comunitate importantă pentru Timișoara a fost cea a evreilor, alcătuită din evreii sefarzi sau spanioli - vechi locuitori ai provinciei, dinaintea cuceririi austriece, precum și evreii așkenazi - sosiți din diverse zone ale Europei după 1718. Tolerarea neoficială a acestor comunități se explică în genere prin profilul lor profesional, căci prin specializările lor au contribuit la revitalizarea economiei provinciei. Pe lângă educația primită acasă, copiii puteau fi instruiți de profesori privați sau la școala efemeră din cartierul evreiesc, iar mai târziu, la școlile publice din cartierele Fabric sau Iosefin. În orice caz, printre evreii timișoreni conscriși de-a lungul secolului XVIII se numărau rabini, cantori și învățători la școală, care se ocupau de educația tinerilor, ce reprezenta un punct central în viața evreilor de pretutindeni.⁶

Desigur, și despre școlile din Timișoara avea ceva să ne transmită Johann Lehmann, ironic: „Instituțiile școlare sunt chiar proaste. În afară de școlile normale, pe care le frecventează și copiii evrei cu folos, tinerii nu se bucură de nicio instruire. [...] Tinerii călătoresc la Seghedin sau mai aproape, la Subotica, pentru a se bucura de cursurile de la piariști. Fetele sunt lăsate baltă, la fel ca mamele lor, la fel de prost instruite. În alte locuri, franciscanii, pentru a face ceva mai mult decât să-și exerseze vocea, preiau și învățarea tinerilor. Orele bravilor franciscani sunt totuși mai bune decât deloc”.⁷

Normalschulen, deren sich auch die Judenkinder mit Nutzen bedienen, genießen die Jünglinge keines Unterrichts. [...] Jünglinge reisen nach Szegedin oder dem näherliegenden Theresiopel, woselbst sie des Unterrichts der Piaristen genießen können. Mädchen sind sich selbst und ihren nicht besser unterrichteten Müttern überlassen. Anderwärts nehmen sich die Franciskaner, um doch etwas mehr zu thun, als die Kehle zu üben, auch des Unterrichts des Jugend an. Der Unterricht braver Franciskaner ist doch besser als gar keiner.”, J. Lehmann, *op. cit.*, p. 146-147.

Un exemplu celebru de produs de succes al acestui sistem școlar este Nicolae Stoica de Hațeg, născut în 1751 la Mehadia, care fusese elev al mai multor școli din Timișoara. La școala sârbească a fost înscris în 1763 și s-a retras după patru ani, căci pare-se că orele de aici semănau prea mult cu primii ani de școală din locul natal, bazându-se pe psaltiri și învățat pe de rost.⁸ Mutat la școala germană, elevul a învățat și această limbă, și alfabetul gotic. După trei ani de școală germană, el a frecventat-o și pe cea iezuită pentru câteva luni. Astfel, în timpul anilor 1763-1769, Nicolae Stoica de Hațeg și-a desăvârșit formarea prin învățarea limbilor sârbă, germană și latină. Tot din amintirile sale deducem că dragostea sa de carte, ce urma să-l ghideze restul vieții, a debutat timpuriu.⁹ Poate că totuși nu erau complet inutile școlile, cum considera Lehmann.

Dintre realizările lui Nicolae Stoica de Hațeg amintim că a fost tălmăci al lui Iosif al II-lea în vizitele sale în Banat, al colonelului Papilla (responsabil cu militarizarea segmentului bănățean al graniței austriece cu Imperiul Otoman) și în războiul contra turcilor din 1788-1791. Supus loial al Casei de Habsburg, el a încurajat țărani să accepte militarizarea satelor din granița bănățeană. El însuși a fost invitat, de câteva ori, să se înroleze în armata imperială și a refuzat, pentru a ajunge mai apoi preot, învățător și preot militar. Între 1776-1777 a lucrat la traducerea în limba română a unei cărți de pedagogie a lui

Felbiger (*Cartea de mână a dascălilor*). În 1792 a ajuns director al școlilor ortodoxe de pe teritoriul Regimentului de graniță valaho-ilir.¹⁰ Așadar, întreaga sa existență s-a construit în jurul educației, pe care a făcut tot posibilul să o dea mai departe. Biblioteca sa era una impresionantă pentru vremea aceea, iar din moștenirea sa valoroasă ne-au rămas cronicile scrise de el în amurgul vieții, *Cronica Banatului și Cronica Mehadiiei și Băilor Herculanee*.

Cărți și tipografii acceptate și neacceptate

Educația, circulația informațiilor și lectura în Timișoara habsburgică stăteau sub semnul absolutismului luminat și al cenzurii. Existau legile cenzurii din Imperiul romano-german și cele ale guvernului de la Viena. Legile cenzurii din Viena aveau autoritate asupra provinciilor ereditare. În 1760, s-a format comisia imperială de instrucțiune publică și cenzură, *Studien- und Bücherzensur-Hofkommission*. Cenzura nu se referă doar la domeniul publicațiilor (tipărite sau în curs de publicare), ci și la spectacolele de teatru. În general, prin cenzura cărților se urmărea păstrarea bunului gust și a măsurii, precum și eliminarea a tot ceea ce contravenea doctrinei catolice. Tipografiile din Timișoara nu vor face

⁸ N. Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ediția II, îngrijită de D. Mioc, Ed. Facla, Timișoara, 1981; informații despre viața lui în Introducere, p. 5-19; autorul cronicii face referiri la metodele și profesorii săi: "Anul 1763. În Timișoara era rumâni: în Cetate, dascălu Gheorghie Popovici, parohul Sava (Stancu), uciteliu preoților, a diaconilor și a clericilor. Dimitrie Eustatievici, fecior de preot din Brașov, rumân, grec, neamț, latin, ungar, slovan, mare teolog, învățat mirean, june înțelept. La praznice prediche, înbracat în stihar de mătasa, făcea, slovenește, că și în Moscva și în Carlovăț învățasă. Predichele lui episcopul Vidac în minte le lua.

Cînd preda preoților lecsii pre tabla neagra, episcopul tot fățiși." Ibidem, p. 194.

⁹ "Crestnicul Nicola, de la zidirea bisericii în Cetate, el rumân, bine au păzit-o; 36 de ani crîznic, iarna, vara, în sobița din turn durmea și să scula, cetea cărți. Eu ajutam beserica a mătura, candile, sveăștnice a șteărge, să mă lasă în cărți a ceti. Că acolo mai do 4 ani cu ceaslovu, psaltireă de rost a ști, pierdui. Apoi, de la 1766 pîn la 1769, la cea nemțească eram. Și început a ceti proloage, synaxare, cu viața sfinților, cu careă de foame, păduchi, îm zăuitam." Ibidem, p. 195.

¹⁰ Ibidem, p. 9-13.

excepție. O atenție sporită se acorda cărților provenind din Imperiul Rus și din Țările Române, căci importul lor în Banat trebuia interzis. De altfel, importul cărților în limbile sârbă și română era permis doar dacă proveneau de la imprimeria vieneză a lui Kurzböck.¹¹

Pare-se că interesul pentru tipar s-a manifestat în Timișoara din anii 1760, când Anton Kolb, o calfă de tipograf de la Buda își exprimase dorința de a deschide la Timișoara o tiparniță, în același timp în care o

altă calfă tipograf de la Sibiu cerea drept de a se așeza în oraș. De asemenea, aproximativ în aceeași perioadă, Nicolae Stoica de Hațeg a cunoscut un tipograf din Râmnic ce intenționa să deschidă o tipografie în oraș, pentru cărți românești, dar episcopul ortodox nu și-a dat acordul.¹²

In Timișoara s-a înființat prima tipografie în 1769, în Fabric, deschisă de Mathäus Joseph Heimerl, care după 2 ani va edita primul ziar de pe aceste meleaguri, *Temeswarer Nachrichten*

Andreas Lazarus von Imhof, *Neueröffnete Historischer Bildersaal*, volum 1, Nürnberg, 1692 (sursa: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10032559?page=1>)

¹¹ S. Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, Verlag R. Oldenbourg, München, 1967, p. 189.

¹² G. Bardos, *Din viața meseriașilor timișoreni în secolul al XVIII-lea*, în *Studii Art. Ist.*, III, 1961, p. 105; N. Stoica de Hațeg, *op. cit.*, p. 7.

(„Știri timișorene”). Imprimeria lui Heimerl oferea spre vânzare manuale pentru școlari, tot felul de cărți de îndrumare, dar și opere literare. Din tiparnița sa au mai ieșit cărți bisericești în diverse limbi: cărțile de cântece, catehisme, evanghelii etc. De altfel, Heimerl a fost angajat de Comisia școlară pentru a tipări manuale pentru școlile germane, copii fidele ale celor apărute la Viena.¹³ Se pare că după încorporarea Banatului la Ungaria, Heimerl și-a mutat sediul în Cetate, iar după moartea sa (1784), imprimeria a fost moștenită de ginerele său, comerciantul Josef Anton Slovatzek. În 1787 a fost inaugurată o altă tipografie, cea a lui Josef Eisenführer, preluată la scurt timp de legătorul de cărți Franz Lechner, apoi de tipograful Jakob Josef Jonas, cel care a cumpărat și vechea imprimerie după moartea lui Slovatzek.¹⁴

Cu sau fără o tipografie locală, autoritățile de la Viena s-au îngrijit ca nici în Timișoara să nu pătrundă orice cărți sau orice idei. Drept dovadă stau legile date la nivel central, dar și copiile lor transmise către autoritățile provinciale, Administrația Țării Banatului sau Comandamentul General. Nevoia de disciplinare a supușilor din Banatul austriac se reflectă, la fel ca în alte domenii ale vieții publice și private, prin vocea acestor documente.

Disciplinare și control sunt cuvintele de bază, căci la asta ne duce gândul când aflăm, de pildă, că Viena dorea să fie

întocmite liste cu cărțile deținute de toți membrii armatei staționate în Banat. „De ceva timp există în Țările Coroanei cărți care, conform investigațiilor, apăreau în secret și dăunau religiei, statului și obiceiurilor și ar trebui relocate în siguranță. Astfel, Maiestatea Sa imperială a luat decizia preainaltă, să ordone întregului corp de ofițeri ai armatei să predea liste cu cărțile pe care le dețin ei și familiile lor, chiar liste cu cărți împrumutate de la alții, și să le trimită la Comisia de cenzură. Iar această decizie preainaltă nu se referă doar la ofițerii ce servesc în regimente, ci se extinde și la cei care servesc peste tot în provincii, inclusiv ofițerii superiori din Generalat și ștab.”¹⁵ Ordinul se repeta pe același ton, peste 2 luni, în octombrie¹⁶, acest îndemn întărind intențiile guvernării luminate de a afla ce lecturează supușii din teritoriu.

In anul 1766 ajungea la urechile autorităților din Timișoara, mai precis ale generalului-comandant al Banatului¹⁷, vestea că, adesea, anumiți negustori de tablouri, locali sau străini, făceau trafic cu cărți neaprobate, „cărți eretice și jignitoare”. Maria Terezia, o catolică ferventă, era, desigur, împotriva acestui comerț ilegal și amenința cu pedepse bănești pe cei care încalcă interdicția de a face negoț cu astfel de publicații. Generalul-comandant avea datoria de a-și informa subordonații să stea departe de astfel de tentații.¹⁸

¹³ F. Milleker, *Geschichte des Buchdruckes und des Zeitungswesens im Banat 1769-1922*, Verlag der Artistischen Anstalt I. C. Kirchner, Vârșeț, 1926, p. 4-7; H. Wolf, *op. cit.*, p. 80-81; V. Neumann, *Cultura din Banat la începutul evului modern. Primul ziar local: Temeswarer Nachrichten*, în SIB, XXI-XXII, 1997-1998, p. 25-29.

¹⁴ F. Milleker, *op. cit.*, p. 8-10.

¹⁵ SJAN Timiș, Fond Direcția Districtului de Fortificații, dosar 49/1763, f. 18-19v. Situație menționată scurt și la

B. Schiff, *Unser Alt Temeswar*, Buchdruckerei Sonntagsblatt, Timișoara, 1937, p. 116.

¹⁶ SJAN Timiș, Fond Direcția Districtului de Fortificații, dosar 49/1763, f. 29.

¹⁷ Sigmund Friedrich Samuel Freiherr von Lietzen, general de artilerie, generalul-comandant al Banatului între 1759-1769.

¹⁸ SJAN Timiș, Fond Comandamentul General Bănățean, pachet 18, dosar 29/1766, f. 156-156v.

Lectura în intimitatea gospodăriilor de odinioară

În afara acestor legi și directive, este oare posibil să aflăm ce cărți se aflau pe rafturile timișorenilor de altădată? Într-o oarecare măsură, da. În călătoria de descoperire a cotidianului, a acelor obiecte și spații destinate loisirului și lecturii, deschidem ușile locuințelor din orașul premodern. Secolul al XVIII-lea a adus, pentru cine își permitea, o mai mare intimitate și o diviziune mai precisă între spațiile casei. Așadar, existau, în reședințele patriciatului și burgheziei avute, camere destinate socializării și impresionării celorlalți, dar și odăile în care membrii familiei luau masa, se odihneau și petreceau timp împreună. Dimensiunile unei gospodării s-au micșorat față de epocile trecute, burghezia ocupa camere mai mici, dar care erau aranjate cu mai mult gust și cu piese de mobilier mai diverse. Astfel, și-au făcut loc rafturile, bibliotecile și cărțile (fapt demonstrat și de numărul crescând de cărți din inventarele de avere din vestul Europei).¹⁹ În acest cadru, orășenii de odinioară, în solitudine sau în compania oaspeților, în tihnă, citeau. Dar în Timișoara?

Începem turul virtual cu Johann Hochholtzer, sosit pe meleagurile noastre din Transilvania, care fusese proprietar al casei și al localului *La Omul Sălbatic* din Palanca Mare. Așadar, acesta se ocupa cu cârciumăritul și servirea oaspeților, ba chiar probabil că oferea și cazare călătorilor, fiind vorba de un *Schildwirthshaus*. Deși inventarul casei sale nu prezintă o mare diversitate de obiecte, printre acestea se numără totuși trei tipuri de cărți. Să fie oare vorba de cărți de bucate? Cititorul

gurmand va fi dezamăgit: nu. Este vorba de o ediție a Vieții lui Iisus (*Das Leben Christi*, a teologului Martin von Cochem, tipărită în mai multe ediții în Imperiul romano-german), o culegere de texte juridice (*Corpus Juris*), precum și tomuri din *Bildersaal*.²⁰ Sub numele *Neueröffneter Historischer Bildersaal* apăruseră în secolele XVII-XVIII mai multe volume, care prezentau istoria universală de la începuturi până în vremea lui Iosif al II-lea. În timpul vieții hangului Hochholtzer (decedat în 1728) apăruseră primele 7 volume.

Doă volume din *Historischer Bildersaal* se mai regăseau, cam în aceeași perioadă, în casa familiei Cramer. Johann Eberhard Cramer și fratele său, Haro Joachim Cramer, proveneau din markgrafatul Frizia de est, erau medici și au deținut, unul după celălalt, funcția de chirurg al ștabului (statului major) cetății Timișoara. Biblioteca generoasă a acestei familii reflectă statutul lor social, precum și profesia celor doi frați. Inventarul averii lui Eberhard, decedat în 1732, conține 26 de titluri de cărți, departajate în funcție de mărimea lor: *in quarto* și *in octavo*. Din categoria cărților de specialitate se numără, de exemplu, Bazele medicinei moderne (*Fundamenta Medicinae modernae eclecticica* de Johann Helfrich Jüngken), Noul ghid pentru moașe (*Neues Hebammen-Licht* de Henrik van Deventer), Flagelul lui Venus (*Flagellum Veneris ofte verhael van venusplage, ofte vuyle pocken* de Samuel Janson), opera lui Carlo Musitano (probabil *Opera medico chymico-practica seu Trutina medico-chymica*, publicată în germană: *Chirurgische und physikalische Schriften*), desenele anatomice ale lui Giulio Casseri (*Julii Casseri Placentini Anatomische*

¹⁹ Pe tema locuirii și a vieții cotidiene în epoca premodernă, a se vedea: F. Braudel, *Civilisation and Capitalism, 15th–18th Century*, Vol. 1: *The Structures of Everyday Life*, William Collins Sons & Co Ltd., London, 1992; R. van Dülmen, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*, Bd. 1: *Das Haus und seine Menschen* 16.–18.

Jahrhundert, Verlag C.H. Beck, München, 1990; R. Sarti, *Europe at Home. Family and Material Culture 1500-1800*, Yale University Press, New Haven&London, 2002.

²⁰ SJAN Timiș, Fond Primăria Municipiului Timișoara, dosar 4/1728.

Tafeln), scrierile medicale ale lui Heidrich Auerkampf, tratatul lui Ioannes Baptista Magatus, *Chyurgia* lui Augustin Beloste, *Chyurgische Operationes* scrisă de Pierre Dionis, la care se adaugă autorul J. J. Woyt cu *Unterricht von den tödlichen Wunden des ganzen menschlichen Leibes* (*Curs despre rănilor mortale pe întregul corp uman*) și profesorul de la facultatea de medicină din Viena, Paul de Sorbait, *Consilium medicum seu dialogus loimicus de peste Viennensi*.

Cu un titlu și un autor misterios, Farmacia feminină a simțurilor (*Weiberapotheke der Sinnen* de Frauendorffer von Frauenstatt) probabil s-ar încadra în domeniul farmaceuticii, la fel ca o altă lucrare din biblioteca fraților Cramer, anume farmacopeea editată de Colegiul regal al medicilor din Londra. O farmacopee era un manual respectat de farmaciști, cu substanțe farmaceutice, descrierile lor, indicații terapeutice și rețete, aprobat

Giulio Cesare Casseri Placentinus, *Anatomische Tafeln*, traducere Simon Paulli, Frankfurt am Main, 1656 (sursa: <https://collections.nlm.nih.gov/catalog/nlm:nlmuid-2322058R-bk>)

oficial la nivelul fiecărui stat.²¹ Familia Cramer se delecta și cu cărți din alte domenii, cum ar fi operele fizicianului abate de Vallemont sau culegerile de

²¹ pentru secolul XVIII erau în vigoare în statul austriac următoarele farmacopei: începând cu 1616 a fost adoptată *Pharmacopoea Augustana* (din Imperiul romano-german), apoi Facultatea de Medicină din Viena a creat în 1729 *Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco-Viennense*; au urmat: *Pharmacopoea Austriaco-Pronvincialis* (prima ediție 1774), *Pharmacopoea Austriaco-Pronvincialis emmendata*

(1794) și pentru sectorul militar *Pharmacopoea Austriaco-Castrensis* (prima ediție 1795), C. Kletter, *The Civil Pharmacopoeias of Austria; The Austrian Military Pharmacopoeias and the Medicine Supply to the Imperial Army*, <https://histpharm.org/working-group-history-of-pharmacopoeias/> (accesat 20.08.2023).

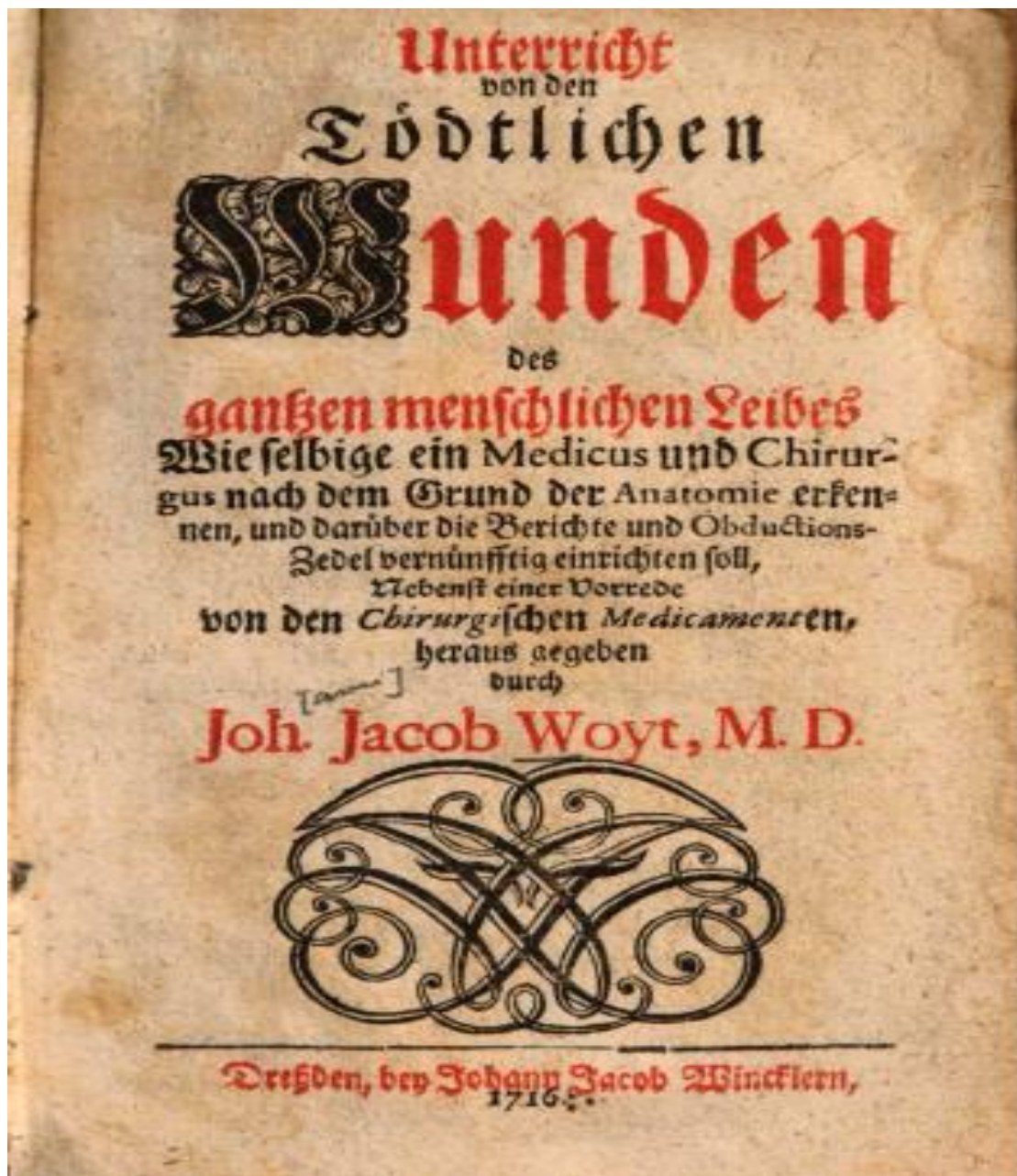
variate curiozități, cum este cea a iezuitului

Szentivány Márton (*Curiosiora*) și cea a lui Léonard de Marandé (*Abrégé curieux et familier de*

toute la philosophie, logique, morale).

Mai găsim în inventar două cărți despre grădinărit, în limba franceză (*Le parfait jardinier, Le jardin de Hollande*) și Fabulele lui Esop. Capii familiei, fiind vorbitori de limbi străine, dețineau un lexicon al lui Johann Jakob Würz, un dicționar de limba franceză și unul de frizonă.²²

Observăm că o bună parte sunt cărți noi, scrise de autori născuți în secolul al XVII-lea. Unele scrieri sunt dovezi ale luptei continue (și în zadar) împotriva unor boli acum tratabile. De exemplu, volumul dedicat „flagelului

Johann Jakob Woyt, *Unterricht von den tödtlichen Wunden des ganzen menschlichen Leibes*, Dresden, 1716 (sursa: <https://play.google.com/>)

²² SJAN Timiș, Fond Comandamentul General Bănățean, pachet 9, dosar 11/1732; M. Wolf, *Chirurg-maior și înalt temnicer în Timișoara carolină. Studiu de*

caz asupra recursului metodic la testamente și acte notariale din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, în *Studia UBB Historia*, 2/51, 2006, p. 1-33.

lui Venus” avea rostul său într-o epocă dinaintea descoperirii remediului real contra bolilor venerice, și într-o cetate, unde doamne de tot felul răspândeau boli rele printre soldați. Tratatetele de chirurgie, cele despre răni mortale sau despre ciumă sunt și ele binevenite în biblioteca acestor medici, colonizați în peisajul miasmatic și provocator din Banatul de câmpie.

Mergem mai departe, pentru a intra în casa unui funcționar al Administrației bănațene din prima jumătate a secolului XVIII, pe numele său Johann Georg von Unger, care a locuit cu familia în Cetate, inițial în casa lui Nikoulaus Wiedmesser, alături de alți chiriași, apoi la primul etaj al clădirii Casieriei. Activ în timpul guvernării mixte, civile și militare, a Banatului, Unger a fost responsabil de gestionarea veniturilor din impozite și comerțul cu sare, apoi a avansat în funcții la casieria militară, devenind administratorul principal al acesteia în 1739. Deși avem de-a face cu un inventar bogat, care pare că enumeră mai toate posesiunile, de la haine și bijuterii, echipament de călărie, arme și tablouri, cărțile nu apar menționate în detaliu, ci doar că acesta deținea aproximativ 600 de cărți din domeniile juridic și istoric.²³

Stabilirea sediului episcopului de Cenad în impozantul palat de pe *Bischofsgasse* (Str. Ep. Augustin Pacha de azi) prilejuiește o nouă călătorie de descoperire a cărților din Timișoara de odinioară. Astfel, odată cu numirea ca episcop a lui Ladislau Kőszéghy de Remete, chiar la cumpăna secolelor XVIII-XIX, s-a elaborat un amplu inventar al bunurilor. Cărțile enumerate, unele mai vechi, altele noi, fuseseră

în posesia foștilor episcopi. Se remarcă existența unor cărți juridice cum ar fi Codul de legi austriac (*Codex Austriacus*, ce reprezintă legile emise în Țările Ereditare ale Casei Habsburg, de la Leopold I până la Maria Terezia inclusiv, în șase volume), Culegere de drept canonic și civil (*Corpus Juris canonici*, *Corpus Juris civili*), Culegerea de drept cvadripartit al lui Prileszky, Aparatul de prudență juridică a lui Joseph Bincz etc. Majoritatea titlurilor aparțin domeniului bisericesc. Existau câteva cărți consacrate ale teologiei apusene, precum Predicile lui Toma D’Aquino - celebrul teolog și filosof Italian din secolul XIII, Exercițiile spirituale ale lui Ignățiu de Loyola - întemeietorul ordinului iezuit (carte tipărită prima dată în 1548, apoi tradusă și publicată până în zilele noastre), Predicile lui Paul Gerhard (1728) și ale lui Jean Baptiste Massillon (publicate postum din a doua jumătate a secolului XVIII începând). Printre cărțile adunate de-a lungul timpului de episcopi se mai aflau o istorie a bisericii redactată de abatele Claude Fleury (*Historia Ecclesiastica*, 1791), o colecție de bule papale editată în mai multe volume (*Bullarium magnum romanum*), o biblie în latină și una în germană, o carte de deslușire a Noului Testament, scrisă de Adam Viser (*Hermeneutica Sacra Novi Testamenti*). Printre autori se mai găsesc iezuiți consacrați din secolele XVII-XVIII, de pildă iezuitul maghiar Makó Pál, matematician și fizician, și iezuitul olandez Martin Becanus. Amănunt destul de interesant, cărțile acestea se aflau, conform inventarului, în dormitor, într-o ambianță poate nu chiar intimă, sub privirile reci ale lui Iosif al II-lea, înfățișat într-un tablou și un bust.²⁴

²³ I. Roma, *Estate and Succession among the Personnel of the Habsburg Provincial Administration in Banat. The Voice of the Widow Johanna Clara von Unger*, în *Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe*, nr. 1, Graz, 2018, p. 129-140.

²⁴ L. Magina, *Bunurile mobile din reședința episcopală romano-catolică de Cenad din Timișoara la 1800*, în L. Boldea, R. Grăf (ed.), *Vocația istoriei. Studii în memoria profesorului Nicolae Bocșan*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2017, p. 187-197. Studiul publică inventarul tuturor obiectelor din episcopie.

În mod cert, o parte din exemplele de mai sus nu surprind; este natural să fi existat cărți în reședința episcopală catolică, așa cum au existat și în cea ortodoxă (de unde împrumuta Stoica de Hațeg câte un volum), în mănăstirile și în școlile orașului; la fel, în reședințele înalților funcționari civili și militari ce au cărmuit provincia, în casele specialiștilor „de import”, sedentarizați aici cu scop bine definit, ca învățătorii sau medicii (cei doi frați Cramer). Studiarea educației și a lecturii într-un secol în care sistemul școlar se reinventează este o provocare, la care se adaugă necesitatea identificării cât mai multor surse primare ca inventarele (gospodăriilor, școlilor, tipografiilor), cele în măsură să aducă lumină în acest subiect. Nu toate

inventarele de zestre detaliate ale bugheziei timișorene avute includ cărți, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă ele nu au existat sau au fost excluse din varii motive.

Un deziderat al cercetării viitoare este descoperirea bibliotecilor altor orășeni, pentru a îmbogăți peisajul activităților intelectuale și de petrecere a timpului liber. Studiul acesta s-a dorit a fi o scurtă călătorie în universul lecturii din Timișoara, în care am trecut imaginar prin lecții și manuale ale școlarilor, prin cărți de ritual ale diverselor confesiuni, istorii ale Europei și ale lumii, imagini grăitoare, texte științifice și literare, impresii din interior și din exterior, și am rămas cu multe curiozități și îndemnuri la viitoare lecturi.

